

УДК 007:304:655

СТРАХ У ЖУРНАЛІСТИЦІ: ДЕСТРУКТОР І СТИМУЛ СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Юрій Залізник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
бул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львів, Україна, e-mail: journft@franko.lviv.ua*

Автор статті концентрує увагу на актуальній для української журналістики проблемі впливу страху на розвиток самоцензури в працівників засобів масової комунікації, які поширюють його на реципієнтів інформації. Зважаючи на сучасну місію журналістів у посттоталітарному суспільстві, у дослідженні подано низку аргументів на користь заперечення примату страху пересічного обивателя і суб'єктів масово-інформаційної діяльності.

Ключові слова: страх, журналістика, засоби масової комунікації, медіа, цензура, самоцензура, влада.

У статті розглянуто актуальну для української журналістики проблему розвитку самоцензури в працівників засобів масової комунікації під впливом страху, що позначається на появі фобій у реципієнтів журналістської інформації. Завданням автора є пошук аргументів на користь нівеляції цього явища, зважаючи на сучасну місію журналістів у посттоталітарному суспільстві. Теоретичним підґрунтям нам слугують праці визнаних авторитетів у галузях політики, філософії та культури, які згенерували своє бачення на проблему подолання страху на шляху актуалізації індивіда в суспільстві та служінні громаді.

Тема ролі феномена страху в людській життєдіяльності не є новою. Над нею працювали свого часу ще С. К'єркегор, З. Фрейд, М. Гайдеггер та інші дослідники, яких цікавила природа індивідуальної та масової схильності до глибинної перейнятості об'єктивними чи ірраціональними небезпеками. Унікальність страху полягає в його багатогранності: водночас він може бути і захисником індивіда, і його найгіршим ворогом; конструктивним елементом системи суспільних відносин і тотальним її деструктором; приводом до негайної дії та чинником тотальної зневіри в наявності бодай якогось майбутнього; помічником у соціальній адаптації особи і підставою для її остракізму.

Не вдаючись до зайвого психологічного аналізу джерел, видів, функцій та наслідків цього негативно забарвленого емоційного процесу, перейдемо одразу до його зв'язку з журналістикою як галуззю, для якої також характерний внутрішній стан індивіда, зумовлений усвідомленням реальної чи уявної загрози. До того ж слід зауважити, що не йдеться про страх аудиторії, яка може його зазнати під впливом журналістських повідомлень, а про переживання самого

творця текстів, що їх поширюють у маси через пресу, телебачення, радіо та інтернет.

За своєю суттю журналістика як ретранслятор усього розмаїття фактів реального життя не може цілковито абстрагуватися від страху. Хоча би тому, що самі журналісти є простими людьми з усім набором похідних факторів впливу на їхню свідомість та підсвідомість. Ці фактори можуть бути сталими, а можуть зазнавати певних трансформацій, залежно від культурних, соціальних, економічних, географічних та інших умов об'єктивної дійсності. Тобто фобії журналістів у різних країнах світу, з різними культурними матрицями, рівнями економічного розвитку та громадянської свідомості в суспільстві можуть у дещому різнитися поміж собою, але здебільшого завжди будуть існувати базові споріднені ознаки їхніх страхів.

Страх смерті в цьому контексті є чи не найголовнішим. Особливої аргументації на підтвердження справедливості цього твердження не потрібно, якщо взяти до уваги хоча би світову та українську статистику загибелі журналістів унаслідок виконання ними свого професійного обов'язку. За роки незалежності Україна втратила понад 60 журналістів, а у світі щороку їх гине від кількох десятків до сотні — залежно від кількості гарячих точок на планеті та інтенсивності тамтешніх бойових дій. Здавалось би, цей факт мав би впливати на молоді покоління працівників засобів масової комунікації, які щороку здобувають фах журналіста в Україні та за кордоном, цілковито чи частково усвідомлюючи увесь тягар небезпек, що його містить обрана професія. І хоча прізвища Гонгадзе, Александров, Процюк, Політковська, Перл та інші є знаними в колах навіть студентів-журналістів, для більшості вони залишаються до кінця не розкритими символами взаємодії жорстокої реальності або збігу обставин та журналістської місії. Можливо, що саме ця нецілковита усвідомленість усієї різноманітності небезпек і штовхає молодь до обрання фаху журналіста з надією, що їхні імена ніколи не поповнять поданий вище обмежений перелік. Водночас не слід відкидати можливості того, що людина обирає собі дорогу цілком свідомо, виходячи з повноти інформації про долю своїх колег, бо просто не може чинити інакше. Якщо так, то рано чи пізно їй доведеться наразитися на інші страхи, цілковито порівнявані з припиненням фізичного буття. І ці страхи притаманні не лише журналістському середовищу — їхніми різновидами та відтінками може бути пронизане ціле суспільство, а засоби масової комунікації не лише співпереживатимуть, а й часом конструюватимуть, поглиблюватимуть цей стан, роблячи соціум підневільним носієм зайвого тягаря деструктиву.

Якщо вірити президентові трьох держав, драматургу і публіцисту Вацлові Гавелу, особливо це явище характерне для певного географічного простору, якому свого часу настільки пощастило безпосередньо познайомитись з тоталітаризмом і його версією журналістських стандартів, що нині цілі народи досі мають підстави вважати себе сучасниками посттоталітарної доби. “Яку б ми не взяли працю з культури і літератури Центральної Європи, обов'язково знайдемо в ній серед інших згадку про одну характерну особливість: загострене передчуття небезпеки і підвищений інтерес до феномену страху” [2, с.6], пише колишній в'язень зі світовим іменем В. Гавел. Цей факт він схильний пов'язувати з тим, що саме центральноєвропейський регіон сповнений націй, які історично завжди перебували в загрозовому стані, що не могло не позначитися на їх самосвідомості, яка сягала не лише національного, а й націоналістичного рівня.

Не будемо тут аналізувати ставлення В. Гавела до явища націоналізму, але публіцист влучно зауважує, що брак спокійного та вільного політичного розвитку для певної нації закономірно виливався у її відокремлення від інших, пошук відмінностей, які, з одного боку, вказували її членам на їх власну унікальність, а з іншого боку, змушували завжди бути на сторожі тих небезпек, що їх несе в собі несхожість на них інших етносів, від яких вони так старанно відмежовувалися в пошуках власної ідентичності.

Якщо перенести ці твердження чеського президента в журналістську площину українського сьогодення, то можна прослідкувати чимало аналогій. Уявивши собі працівників сфери засобів масової інформації як окрему націю, а Україну порівнявши з цілою центрально-східною Європою, складається картина, за якою можна спробувати пояснити коріння страху сучасних журналістів. Після десятиліть пригнічення комуністичною партією творчого таланту старшому поколінню журналістів було не легко змінювати алгоритм своєї роботи, відмовившись від даності шаблонів відображення реальності. Пошуки нових для себе стилів викладу повідомлень та рівнів глибини аналітичних текстів затягнулися на роки і було подібним до намагання сліпця розгледіти власне обличчя шляхом його намацування. Замість однієї, вже добре знаної тоталітарної загрози, постав цілий спектр нових, незнаних досі небезпек. Українські журналісти в цьому контексті нічим не відрізнялись від суспільного загалу, який В. Гавел у себе на батьківщині порівнював із в'язнями, “які звикли до тюрми і, отримавши несподівану волю, не знають, що з нею робити, і перебувають у цілковитому відчаї через те, що постійно повинні щось самостійно вирішувати” [2, с.8].

Водночас з роками в середовищі працівників засобів масової комунікації утвердилась думка у власній окремішності, порівняно з владою та рештою суспільства. Таким чином, в Україні міцно вкоренилася характеристика журналістики як четвертої гілки влади. Три інші гілки влади в той час також почали дедалі відокремлюватися від загалу, “олімпізуватися”, а зміцнення зв'язку поміж владними колами та бізнесом, що підпорядкував собі більшість газет, телеканалів та радіостанцій не могло не позначитись на журналістах. Вони ніби стали вищими за статусом, отримавши законодавче обґрунтування своїх прав та свобод у стосунках з керівництвом держави, що було не доступним для решти народу, і водночас стан справ у державі постійно вказує їм на їхню справжню роль в іграх влади з населенням країни. Саме населенням, бо народом, а, тим більше нацією, чиновництво не звикло вважати своїх співгромадян. Ті, своєю чергою, і без зайвих соціологічних опитувань роками демонструють свою симетричну відповідь на цю зневагу. За таких обставин роль посередника, що її виконують працівники медій, виглядає надто привабливою, особливо, якщо взяти до уваги тривалість цього стану справ. І тут знову на передній план виходить відчуття страху, але вже професійного, що супроводжується запитаннями: як довго влада миритиметься з існуванням навіть такої четвертої недовлади, яка полюбляє часом ставити незручні запитання (не лише — хто? що? де? і як?, а часом і ЧОМУ?), і скільки ще широкий загал робитиме вигляд, що вірить у повносправність української журналістики, яка, здається, навіть не збирається допомагати масі, натовпу і — зрідка — електорату стати повноцінним народом? Затиснена в лещатах змальованих реалій, журналістика у своїй більшості демонструє готовність скотитися до банального заробітчанства, а, отже, жодної надії на розвиток — просто животіння у безвиході.

Своєю чергою, відчуття безвиході, відчай або розпач є одними з вищих ступенів страху, коли останній прогресує в індивіда чи маси настільки, що будь-яку віру у краще втрачено. Здавалось би, чого мають українці і журналісти українські зневірюватись у своєму майбутньому, тільки-но отримавши незалежність — від тоталітарного центру, ідеології й системи? Але той же чеський президент дає відповідь і на це запитання, вказуючи на взаємну зумовленість двох страхів: страху майбутнього і страху минулого, які передбачають один одного. Водночас “надто часто у цьому куточку світу страх перед однією брехнею породжує лише сову брехню, в божевільному сподіванні на те, що можна захиститися певною брехнею від брехні як такої. Проте брехня ніколи не може врятувати від брехні. Фальсифікатори історії не захищають народну свободу, вони наражають її на небезпеку. (...) Тому що не може бути цілковитої свободи там, де немає умов для цілковитої правди” [2, с.8-9]. Мабуть, зайве доводити, чому ці слова можуть стосуватися сучасної України та її журналістики. Просто людям і журналістам, простіше послуговуватися брехнею, приставши, таким чином, на запропонований шаблон поведінки, замість готовності самостійно аналізувати минуле, дійсність і прийдешній день, роблячи осмислений вибір. Нехай спершу помилковий, але свій. Річ інша, чи можемо ми нині довіряти навіть цьому власному вибору, якщо припустити, що новітня система маніпуляції інформацією також вдосконалюється.

Попри те, що тоталітарні спокуси досі живі і раз по раз проглядаються у державній політиці не лише у сфері інформації та конституційних свобод, видимих перешкод на шляху до вивільнення журналістського середовища ніби не існує. Але журналістам не слід поспішати з висновком і стверджувати, що вони не настільки затиснені в лещатах професійного страху, як їхні колеги в минулому. Як влучно зауважує Жан-Франсуа Ревель, “в інтелектуальному плані покоління наслідують попередників, не усвідомлюючи цього, і мислять у їхніх звичних термінах, вірячи, однак, що насправді цих термінів зреклися” [8, с.7]. Тому справедливий у самоаналізі журналіст не повинен забувати слів Чеслава Мілоша про внутрішній ланцюг [6, с.115], який є значно важчим за зовнішній.

Щоправда, суть сучасного ланцюга є дещо видозмінена під впливом реалій офіційно деідеологізованого суспільства. Проте ці реалії є такими, що “порожнє місце” після поваленої часом ідеї посіли інші цінності, які не внесли майже нічого принципово нового у взаємини цілого суспільства і журналістики, зокрема з власними страхами. Ідеологічний релятивізм у країні, що за 20 років незалежності досі не спромоглася обрати достатньо тривкого морально-етичного підґрунтя для розвитку національної ідеї, призвів до того стану речей, що його описував ще Алексіс де Токвіль: “У таких суспільствах, де немає нічого міцного, кожного мучить страх бути відтиснутим униз і наповнює палке бажання піднятися вище; а що гроші, ставши основною ознакою, яка розділяє людей і відрізняє їх один від одного, водночас набули надзвичайної рухомості, без упину переходять із рук до рук, змінюють суспільне становище людей, підносячи або опускаючи вниз родини, — в таких суспільствах не існує майже нікого, хто не був би змушений ділити розпач і постійні зусилля з метою зберегти або нажити гроші” [9, с.9].

Отож, йдеться про ще одну форму страху в журналістській праці — перейнятість небезпекою втрати стабільної оплати власної праці, усуненням від джерел прибутку. Це змушує професійного носія журналістського ремесла бо-

дай зрідка, під впливом факторів зовнішнього тиску (з боку керівництва чи власника засобу масової комунікації) ставити матеріальну винагороду на щабель вище за цінності та принципи обраного фаху. Приставши на цю угоду раз, індивід наражає себе на дедалі частішу повторюваність подібних “угод з власною совістю”. І тут єдиною втіхою може бути той факт, що він у цьому не є винятком для загалу, який описав свого часу Фрідріх Ніцше: “Ми живемо за доби масовості, коли перед усім масово плазують на пузі” [7, с.134]. Ця картина, є ідеалом для будь-якої влади, що зацікавлена в придушенні більшості страхом настільки, щоби їй залишалось лише буття у форматі плазування перед накиєними згори авторитетами: грошима, посадою чи грубою силою.

Зрозуміло, коли страхом живуть порушники суспільних норм, але ж не увесь загал. Як слушно зауважує Тарас Возняк, “коли масово бояться законотрухняні громадяни, то з суспільством щось не так. Кожен відважний на свою міру. І це нормально. Ненормально, коли страх заражає ціле суспільство, коли він не остерігає при переході вулиці, чи спробі порушити закон, а блокує почуття справедливості. Ненормально, коли він стає хворобою” [1]. Це публіцист пише вже про постпомаранчеву Україну з її журналістикою, що бодай на певний час звільнилася від темників, безсоромності цензури та похідного страху. Нині незручні для влади новини здебільшого флукують в інтернет-просторі з його відносною анонімністю блогосфери та не до кінця врегульованою відповідальністю за оприлюднені тексти. Але навіть там, потрапивши на очі загалу, ці новини за кілька годин можуть безслідно зникати з інформаційних сайтів, створюючи враження реанімації колишніх неформальних органів інформаційного регулювання в державі.

Таким чином, відбувається і відродження відчуття страху в колах працівників засобів масової комунікації: за власне життя та здоров’я, майбутнє родини чи кар’єру. Адже коли ніби подолана перешкода на шляху свободи слова і повноцінної реалізації журналістської місії постає знову, страх може перестати бути випадковим психологічним станом, трансформувавшись у сталий елемент людської психіки, яка зазнає відповідної деформації [3]. На закономірне запитання про те, як уникнути цього стану речей — спершу в журналістській діяльності, а далі допомогти позбутись зайвих страхів решті суспільства, відповідь може бути багатогранною.

Для початку можна погодитися з думками класиків філософії Зигмунда Фрейда та Мартіна Гайдегера. Якщо перший переконує, що “страх уві сні — це проблема страху, і не проблема сну” [10, с.303], то другий уточнює це твердження, кажучи: “Загроза, яка може бути справді “страшною”, що її відкриває страх, походить з внутрішнього світу індивіда” [11]. Щоправда, Гайдегер водночас наголошує на існуванні страху благочестивого і рабського страху. До того ж за явної деструктивної функції другого, перший здатний демонструвати приклади відвертого конструктиву. Їх, до речі, доволі детально описує В. Гавел, наполягаючи, що страх не є лише згубним станом, коли малодушні люди, боячись себе та світу, вдаються до жорстокості, насильства та фанатичної ненависті: “Страх перед власною бездарністю може водночас пробудити нові здібності, страх перед Богом чи своєю совістю може пробудити відвагу; страх, що не вистоймо, може стати найкращим стимулом, щоби вистояти. Страх перед свободою може бути саме тим, що нас зрештою навчить по-справжньому використо-

увати власну свободу. А страх перед майбутнім може змусити нас зробити все можливе для того, щоби майбутнє було кращим” [2, с.9].

Тут В. Гавел також окремо наголошує на тому, що індивід чи народ має переживати, перейматись власним станом та ситуацією і не бути байдужим. Бо чим хворобливіше людина реагує на різні можливі загрози, тим більшою гарантією захисту від них це може бути. І навіть відчуття життєвої порожнечі та втрати змісту буття здатне згенерувати сили, стати приводом для пошуків нового змісту власного існування та діяльності. Не помітити тут зв'язку поміж цими твердженнями та потребою відновлення сучасної української журналістики та цілого суспільства як такого неможливо. Саме тут ми спостерігаємо, як працівники медій, владоможці та прості люди не зважають на твердження Сьорена К'єркегора: “Хто бореться зі світом, тому перемога над світом дарує велич; хто бореться зі самим собою, стає ще величнішим завдяки перемозі над самим собою” [5].

Відмежуватись від необхідного переродження пересічний журналіст не має права, якщо не хоче перевірити на собі справедливість твердження Томаса Карлейля: “Відокремленість є сумою всіх видів нещастя для людини” [4, с.285]. Саме британський філософ століття тому переконував у своїх текстах, що “перший обов'язок людини досі полягає у придушенні страху. Ми повинні звільнитися від страху; ми взагалі не можемо діяти, поки не досягнемо цього. Доти, доки людина не придушить страх ногами, вчинки її будуть мати рабський характер, вони будуть не правдивими, а правдоподібними: самі його думки будуть брехливими, він загалом почне мислити, як раб і боягуз” [4, с.30].

У контексті сучасної системи засобів масової комунікації в Україні ці настанови звучать актуально, оскільки період прекрасних алегорій і досконалих поетичних символів (за Карлейлем) не є тим, чого нагально потребують люди: “Їм потрібно знати, у що вони повинні вірити стосовно цього всесвіту; яким шляхом вони повинні ним крокувати; на що вони можуть розраховувати і чого повинні остерігатися у цьому таємничому житті; що вони повинні робити і чого не повинні” [4, с.10].

Звісно, такий підхід не надто вписується в концепцію невторчання журналістських поглядів у процес формування аудиторією власних оціночних суджень. Але подекуди часу для докорінних реформ у суспільній свідомості є надто мало, а людське життя надто коротке і, головне, не слід недооцінювати мудрості народу, який, попри важку ношу страху, вже демонстрував свою здатність цей тягар скидати в часи загальної мобілізації. Для того йому, щоправда, потрібен стимул: інформаційний привід, який зможе пробудити почуття загрозової справедливості, що переборє страх. Головне, щоби таку новину підготували якомога більше журналістів, які самі вже не бояться. Найперше — власно-го страху. Реципієнт інформації це відчує.

Таким чином, шляхом подолання професійного та суто людського страху в журналістиці для початку є саме його усвідомлення. У цьому відчутті вже закладено механізм його трансформації у чітку, сплановану журналістську діяльність, що є бінарною опозицією до спричинених страхом розгубленості та безнадії. Реалізація такого плану дій передбачає подолання внутрішньої та зовнішньої цензури на індивідуальному та громадському рівні і може сприяти повноцінному виконанню суспільних функцій засобів масової комунікації не лише в інтернет-просторі та блогосфері, а й у пресі, на радіо та телебаченні.

1. Возняк Т. Не бійтеся [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n37texts/N37-strax.htm>
2. Гавел В. Сила бессильных / Гавел Вацлав. — Мн. : Полифакт, 1991. — 128 с.
3. Гуревич П. Феномен страха [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.inha.ru/article/348098/349074/fenomen-straha.html>
4. Карлейль Т. Теперь и прежде / Карлейль Томас. — М. : Республика, 1994. — 415 с.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vehi.net/kierkegor/kjerkegor.html>
6. Милош Ч. Личные обязательства. Избранные эссе о литературе, религии и морали / Милош Чеслав. — М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. — 384 с.
7. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Ніцше Фрідріх. — Львів : Літопис, 2002. — 320 с.
8. Ревель Ж. Відживлення демократії / Ревель Жан-Франсуа. — К. : Критика, 2004. — 592с.
9. Токвіль А. Давній порядок і Революція / Алексіс де Токвіль. — К. : Юніверс, 2000. — 224 с.
10. Фройд З. Толкование сновидений / Фройд Зигмунд. — К. : Здоровья, 1991. — 384 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://lib.ru/HEIDEGGER/bytie.txt>

**FEAR IN JOURNALISM:
DESTRUCTOR AND INCENTIVE FOR THE SOCIAL CHANGES**

Yurij Zalizniak

Ivan Franko National University of Lviv,
Generala Chupryny str. 49, 79044, Lviv, Ukraine

E-mail: journft@franko.lviv.ua

The author focuses on the pressing issue for Ukrainian journalism of fear, influencing the development of self-censorship among media professionals that are spreading this fear to the recipients of information. Taking into account the contemporary mission of journalists in post-totalitarian society, the study is induced by a number of arguments in favor of rejecting the primacy of a simple man and subjects of mass media fear.

Key words: fear, journalism, mass media, mass communication, censorship, self censorship, power.

**СТРАХ В ЖУРНАЛИСТИКЕ:
ДЕСТРУКТОР И СТИМУЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ**

Юрий Зализник

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Генерала Чупрынки, 49, 79044, Львов, Украина

E-mail: journft@franko.lviv.ua

Автор статьи концентрирует внимание на актуальной для украинской журналистики проблеме влияния страха на развитие самоцензуры у работников средств массовой коммуникации, которые распространяют этот страх на реципиентов информации. Принимая во внимание современную миссию журналистов в посттоталитарном обществе, в исследовании наводится ряд аргументов в пользу отрицания примата страха простого обывателя и субъектов массово-информационной деятельности.

Ключевые слова: страх, журналистика, средства массовой коммуникации, медиа, цензура, самоцензура, власть.

Стаття надійшла до редколегії 09.09.2011

Прийнята до друку 26.09.2011